

BILINGVAL TEZAVURUS YARATISHDA O ‘ZBEK VA INGLIZ TILLARINING VALENTLIK MUNOSABATI

Babajanova Lobar

Urganch davlat universiteti Xorijiy filologiya fakulteti
“Tarjima nazariyasi va amaliyoti” kafedrası tayanch doktoranti.

Annotatsiya: Tezaurus lug‘atlari, so‘zlar va ularning o‘zaro aloqalarini tahlil qilish uchun yaratilgan ma‘lumotlar bazasi hisoblanadi. Ular bir-biriga yaqin aloqada bo‘lgan so‘zlar to‘plamidir. Bu lug‘atlarning asosiy maqsadi, bir so‘zning ma‘nosi bo‘yicha boshqa so‘zlarni va ularga o‘xshash va aloqador yana boshqa so‘zlarni topishdir. Ushbu tezisdagi tezaurus, aniqrog‘i, bilingval tezaurus yaratishda o‘zbek va ingliz tillarining valentlik munosabatlari haqida fikr-mulohazalar yuritiladi.

Kalit so‘zlar: oktant, argument, bilingval tezaurus, valentlik munosabati, valentlik, tezaurus, tilshunoslik.

Abstract: Thesaurus is a database created for the analysis of dictionaries, words and their interactions. They are a special set of related words. The main purpose of these dictionaries is to find other words in the meaning of a word and to find similar words. This thesis discusses the valence relations of Uzbek and English languages in creating a thesaurus, a bilingual thesaurus.

Keywords: actant, argument, bilingual thesaurus, valence relation, valency, thesaurus, linguistics.

Аннотация: Тезаурус – это база данных, созданная для анализа словарей, слов и их взаимодействий. Они представляют собой набор родственных слов. Основная цель этих словарей – найти другие слова по значению и найти похожие слова. В данной тезисе рассматриваются валентные отношения узбекского и английского языков при создании тезауруса, двуязычного тезауруса.

Ключевые слова: актант, аргумент, валентное отношение, валентность, двуязычный тезаурус, тезаурус, лингвистика.

Tilshunoslikda valentlik tushunchasining paydo bo‘lishi XIX asr oxirlariga borib taqaladi ya’ni o‘sha paytlarda Charlz Sanders Pirs ilk marta o‘z asarlarida “valentlik metaforasi” iborasini qo‘llagan. Lekin mazkur atamani izohlagan va tilshunoslikka alohida atama sifatida olib kirgan shaxs Lusiyen Tesniere hisoblanadi. Olimning 1950-yillardagi faoliyati tilshunoslik sohasidagi valentlik munosabatlari tushunchasini rivoj topishida muhim qadamlardan bo‘ldi. Xususan, boshqa tilshunoslar ham valentlik munosabatlarini tushunishga sezilarli darajada hissa qo‘shgan, misol sifatida Kellogg Allertonni olishimiz mumkin. Tilshunos lingvistikada semantik va sintaktik valentlik tushunchalarini bir-biridan farqlagan. [1] Tilshunoslikda valentlik tushunchasi bir fe‘ning grammatik jihatdan to‘liq bo‘lishi va gap tuzilishi uchun talab qiladigan so‘zlar (elementlar yoki argumentlar) miqdorini va turini anglatadi. Shuningdek, bu atama fe‘ning gap sifatida to‘liq shakllanishi va ma‘no ifodalashi uchun qancha ishtirokchisi yoki subyekti bo‘lishi kerakligini tasvirlaydi. Yana ham soddalashtirilgan bo‘lsak, valentlik bu -fe‘ning boshqa so‘z turkumlari bilan aloqa o‘rnata olish qobiliyatidir. Valentlik tushunchasi nima ekanligini anglab

yetish gap tuzilishini chuqurroq o'rganishga va fe'llarning boshqa so'z turkumlari bilan munosabatini tahlil qilishga yordam beradi. Bu tushuncha sintaktik tahlil metodining markaziy tushunchalaridan biri hisoblanadi. Valentlik nazariyasining asoschisi bo'lmish Lusiyen Tesniereni bu tushunchani quyidagicha turkumlaydi:

Fe'llar atomlar sifatida: Tesniere fe'lni atom bog'lanishlariga qiyoslaydi. Atomlar ma'lum bir miqdordagi elektronlarning muvozanatda bo'lishini talab qilganidek, fe'llar ham to'liq jumla va yoki gap hosil qilish uchun aniq sonli birikmalarni (u bu elementlarni oktantlar deb ataydi) talab qiladi. Bu analogiyada gap tuzilishiga e'tibor qaratgan holda valentlikning sintaktik tomoni ta'kidlanadi.

Aktantlar va adyunkt (ravish): Tesniere farqlagan oktant tushunchasi fe'lning ma'nosi uchun juda muhim hisoblanib, u fe'lga bog'lanib kelib, uni izohlashga va ma'nosini to'ldirishga yordam beradi. Masalan "John is cold" va "John became chairman" jumllaridagi "cold" va "chairman" so'zlari aktant hisoblanadi. Uning fikricha oktantlarni jumlada qo'llash majburiy, ravishni bo'lsa qo'llash ixtiyoriy, u faqat fe'lga qo'shimcha ma'no beradi. Misol uchun, "They arrived on Sunday" gapida on Sunday so'zi adyunkt hisoblanadi, buni gapda qo'llash ham qo'llamaslik ham mumkin ya'ni gapning ma'nosiga katta ta'sir ko'rsatmaydi. [2]

Tesniere fe'llarning valentligiga qarab, ya'ni qancha miqdorda oktant qabul qilishiga ko'ra quyidagi kategoriyalarga bo'ladi:

Avalent (0 oktant): Bu fe'llar o'zlari mustaqil ravishda to'liq jumalarni hosil qilishlari mumkin, misol uchun, "It rained" (yomg'ir yog'di) kabi.

Monovalent (1 oktant): Bu turdagi fe'llar bir dona aktant qabul qiladi, masalan, "sleep" (uxlamoq) fe'li, "John sleeps" (Jon uxlaydi) gapida John so'zi aktant va sleep fe'li bir dona aktant bilan bog'lanib kelyapti.

Divalent yoki ditranzitiv fe'llar (2 oktant): Bu fe'llar ikkita oktant qabul qiladi, masalan, "give" (bermoq) fe'li "Mary gave a book to John" (Mariya Jonga kitobni berdi.) gapida "book" va "John" so'zlari give fe'lga bog'langan oktantlardir.

Trivalent (3 oktant oladigan fe'llar): Bu fe'llar 3 ta oktant talab qiladi, misol qilib, "tell" (aytmoq, demoq) fe'lini oladigan bo'lsak, "The teacher told a story to the children" gapida tell fe'li "teacher", "story", "children" so'zlari bilan bog'lanib, o'zaro valentlik munosabatlarini o'rnatgan.

Tesnierening valentlik nazariyasiga oid ushbu g'oyalari gap tuzilishi va fe'llarga bog'langan elementlarni qanday bog'lanishi va ularning o'zaro munosabatlari bo'yicha olib boriladigan kelgusidagi tadqiqotlarga asos bo'ldi desak hech ham mubolag'a bo'lmaydi. Bilingval tezaurus yaratish borasida ham fe'llarning valentlik munosabatlari hisobga olinadi, shuning uchun ham bu tushunchaga alohida yondashish talab etiladi.

Bilingval tezaurus yaratishda fe'llarning valentlik munosabatlarini chuqur anglab yetish juda ham ahamiyatlidir. Eng avvalo, bilingval tezaurus nima va undan qanday maqsadlarda foydalanilishini bilib olishimiz zarur. Tezauruslar, odatda, ikki xil bo'ladi: monolingual (bir tilli) va bilingval (ikki tilli). Bilingval tezaurus bu ikki tilda mavjud so'zlar va unga bog'liq boshqa so'zlarni sinonimlari bilan taqdim qiladigan maxsus, murakkab lug'at turidir. Bu turdagi tezaurus tarjima jarayonida ikki tildagi ibora va atamalarning ekvivalent va adekvatlarini topishga yordam beradi. Xo'sh, bilingval tezaurusga kimlar murojaat qiladi:

Til o'rganuvchilari: til o'rganish jarayonida o'rganuvchilarga o'rganayotgan tilida sinonimlar va unga bog'liq so'zlarni topishga va o'rganishga yordam beradi, so'z boyligini kengaytiradi va o'z fikrlarini aniq ifodalash qobiliyatini oshiradi.

Tarjimonlar: bilingval tezauruslar tarjimonlarga o'girilayotgan tilda so'z va iboralar uchun eng aniq va eng mos keluvchi ekvivalentlarni topishda yordam berishi mumkin va tilmochlarning eng yaqin hamrohlaridan biri hisoblanadi.

Qo'shimcha qilib aytadigan bo'lsak, bilingval tezauruslar madaniyatlararo tushunchalarning turli tillarda qanday ifodalanganini tushunish va madaniyatlararo tafovutlarni anglashda va chuqurroq tushuncha hosil qilishda ko'maklashishi mumkin. Tarjima jarayonida so'zlarni boshqa tilga o'girishda, ayniqsa fe'llarni tarjima qilishda so'zlarning valentlik munosabatlarini inobatga olish juda ahamiyatlidir. Bir tildagi mavjud fe'l boshqa tilda umuman boshqacha oktantlar(argumentlar)ni talab qilishi mumkin. Bilingval tezauruslar valentlik munosabatlarini to'g'ridan-to'g'ri hisobga olmasa-da, o'xshash valentlik munosabatdagi so'zlar, bir xil oktant qabul qiladigan fe'llar va ularning sinonimlarini topishda juda ham samaralidir.

Tilshunoslikda turli xil ko'nikmalarga asoslangan holda bilingval tezaurus yaratish munosabati mavzusini chuqurroq tushunishga yordam beruvchi metodlar mavjud, ya'ni so'zlarni aniq topishni osonlashtirish, til o'rganuvchilar va tarjimonlar uchun ma'lumotlar to'plamini mustahkamlashda yaxshi qo'llanma sifatida ishlatilishi mumkin bo'lgan materiallar keltirib o'tilgan. Tezaurusda "valentlik munosabati" tushunchasi har bir so'zga o'ziga xos ma'nolar va atrof-muhit bilan bog'liq bo'lgan misollar va izohlar qo'shilgan. Tezaurusning bilingval xususiyati, o'zbek va ingliz tillarini integrativ ravishda bir-biriga bog'lab, munosabatlarni eng to'liq ifodalovchi va o'rganishga oson bo'lishiga imkoniyat yaratadi. Bilingval tezaurus yaratish jarayonida, o'zbek va ingliz tillarining "valentlik munosabati" mavzusiga oid so'zlar va ularning ma'nolari, izohlarini birlashtirish uchun quyidagilarni amalga oshirdik:

Mavzuni belgilash: bilingval tezaurus yaratishda o'zbek va ingliz tillarining valentlik munosabatiga oid so'zlar to'plamini tuzishdan oldin, bu mavzuga oid yirik ko'lamlil mavzu nomini belgilash lozim. Mavzuning boshqa aspektlari ham ko'rsatilgan bo'lsa, ularga ham alohida qism tuziladi.

Ma'nolar va izohlar: Har bir so'zga o'ziga xos ma'no va izoh qo'shish kerak. O'zbek va ingliz tillaridagi to'g'ri so'zlarni tanlab, ularni ma'no va izohlari bilan birga qo'shish lozim.

Misollar va gaplar: Har bir so'zga misollar va gaplar keltirib o'tiladi. Bu so'zning qanday holatda ishlatilishi mumkinligini tushuntiradi va izohlashni osonlashtiradi.

Integrativ bog'lanishlar: O'zbek va ingliz tillaridagi o'zaro mosliklarni ko'rsatuvchi so'zlar tanlanadi. Bu tezaurusdan foydalanish jarayonida birmuncha qulayliklar yaratib beradi.

Qo'shimcha mavzular: Mavzuga oid boshqa mavzularni ham qo'shish orqali tezaurusni kengaytirish lozim.

O'zgartirishlar va yangilanishlar: Tezaurusni rivojlantirish uchun foydalanuvchilar, til o'qituvchilari, yozuvchilar va boshqa so'zlashuvchilar bilan hamkorlik qilinadi. O'zgartirishlar va yangilanishlar uchun to'g'ridan-to'g'ri mutaxassislar bilan maslahatlashish lozim [6, 78-b].

Odatda, biror-bir so'zning ma'nolarini emas, balki so'zning o'zini qidirilganda, tezauruslarga murojaat qilinadi [3, 234-b]. Ya'ni bu yerda tushuncha ma'lum bo'lsa-da, biroq shu tushuncha ostidagi so'zlar guruhi yoki so'z shakllari haqida ma'lumotlar olinadi. Bu tizim ichida turgan bo'lishi mumkin-u, ammo so'zning o'zi nimaligini bilmasligimiz mumkin. Shu bois, manbalarda ta'kidlanganidek, tezaurus – bu lug'at bo'lib, so'zlar uchun omborxonada vazifasini o'taydi [Abdurakhmonova, N.2020,2021,2022]. Tezaurus umumiy ma'noda – maxsus terminologiya, ya'ni lug'at, ma'lumotlar yig'indisi, korpus yoki jamlanma, ma'lum sohadagi

bilimlar yoki faoliyat sohasidagi tushunchalar, ta'riflar va atamalarni to'liq o'z ichiga oladi [5, 3-b].

Tezaususning bilingval shakli yaratilishi, o'zbek va ingliz tillarini integrativ ravishda bir-biriga bog'lash orqali til o'rganuvchilari va tarjimonlar uchun qulay, tushunarli va ma'lumotlarni to'plagan eng muhim manba bo'lishi mumkin.

Bilingval tezausus yaratishda o'zbek va ingliz tillarining valentlik munosabati uchun so'zlar va iboralardan foydalanilgan qulayroq. Bu so'zlarni barcha bo'limlarga ajratib, ularning ma'nolari va izohlarini qo'shishingiz mumkin. O'zbek va ingliz tillarida tezausus yaratishda boshlang'ich va qo'shimcha so'zlar qo'shish, izohlarni tafsilotlar bilan qo'shish va ularga misollar keltirish bu tezaususni mukammal va yanada samarali qila oladi. Bu misollar bilingval tezaususda "valentlik munosabati" mavzusini o'zbek va ingliz tillarida tushuntirishga yordam beradi.

Tezausus mualliflar, muharrirlar va tarjimonlarga yordam berishi mumkin. Biroq, tezaususdagi ma'lumotlardan foydalanish ehtiyotkorlik bilan va to'g'ri bajarilishi kerak [Abdurakhmonova, N.2020,2021,2022]. So'zlarning ma'nolari va qo'llanishlarini to'liq tushunmaslik ularning noto'g'ri ishlatilishiga olib kelishi mumkin. Shuning uchun, so'zlarni ishlatishdan oldin, so'zning ma'nosi va ishlatilishini to'liq tushunish muhimdir. Tezausus til o'rganish, matn tasnifi, sinonimlarni topish, konsepsiyani xaritalash va ma'lumot olish kabi sohalarda muhim o'rin tutadi. Tezausus so'z ma'nolari va ishlatilishini yaxshiroq tushunish uchun ishlatilishi mumkin. Xususan, yozuvchilar, muharrirlar va tarjimonlar so'z tanlash va imloni tekshirish uchun aforizmlardan foydalanishlari mumkin [4, 5-b].

Yuqoridagi munozara va ilmiy tahlillardan xulosa qilishimiz mumkin bo'ladi-ki bilingval tezausus yaratishda o'zbek va ingliz tillarining o'zaro leksik, grammatik, sintaktik, morfologik munosabatlarini va aloqadorligini qiyoslash va o'rganish bilingval tezausus yaratishda eng samarali va qulay uslublardan biri hisoblanadi. Buning uchun esa, avvalo, valentlik tushunchasini sinchiklab o'rganish va tahlil qilish talab etiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Höllein D. Valency Theory. Oxford Bibliographies, 2023.
2. Abduhamidova L. Tilshunoslikning yangi yo'nalishi: kompyuter lingvistikasi. -Toshkent, 2015.
3. Agostini, A., Usmanov, T., Khamdamov, U., Abdurakhmonova, N., & Mamasaidov, M. (2021, January). Uzwordnet: A lexical-semantic database for the uzbek language. In *Proceedings of the 11th Global Wordnet conference* (pp. 8-19).
4. Abdurakhmonova, N., Alisher, I., & Toirova, G. (2022, September). Applying Web Crawler Technologies for Compiling Parallel Corpora as one Stage of Natural Language Processing. In *2022 7th International Conference on Computer Science and Engineering (UBMK)* (pp. 73-75). IEEE.
5. Abdurakhmonova, N., & Ismailov, A. S. (2022). APPLYING WEB CRAWLER TECHNOLOGIES FOR COMPILING PARALLEL CORPORA AS ONE STAGE OF NATURAL LANGUAGE PROCESSING. In *СОВРЕМЕННАЯ ФИЛОЛОГИЯ. СОЦИАЛЬНАЯ И НАЦИОНАЛЬНАЯ ВАРИАТИВНОСТЬ ЯЗЫКА И ЛИТЕРАТУРЫ* (pp. 22-27).

6. Abduraxmonova, N., & Abduvaxobov, G. I. (2021). O 'quv lug 'atini tuzishning nazariy metodologik asoslari. *СЎЗ САҲЪАТИ ХАЛҚАРО ЖУРНАЛИ*, 103.
7. Sulevmanov, D., Gatiatullin, A., Prokopyev, N., & Abdurakhmonova, N. (2020, November). Turkic morpheme web portal as a platform for turkology research. In *2020 International Conference on Information Science and Communications Technologies (ICISCT)* (pp. 1-5). IEEE.
8. Taylor A. *The Proverb*. Harvard University Press, 1985. –234 p.
9. Mohira, S. (2023). TEZAURUS LUG 'ATLARINING TARJIMA SOHASIDA TUTGAN O 'RNI. *Innovations in Technology and Science Education*, 2(8), 1038-1043.
10. Suyunov, B. (2021). Tezaurus va kompyuter texnologiyalariga doir. *Computer Linguistics: Problems, Solutions, Prospects*, 1(1).
11. Лукашевич Н. В. *Тезаурусы в задачах информационного поиска*. М.: Изд-во МГУ, 2011.]